

The Impact of Cognitive Schemas on the Conceptualization of Evil in Nahj al-Balagha

(Research Article)

Farideh Amini^{1*} , Amineh Mohaghegh² , Fatemeh Habibi³

Submission Date: 3 March 2024

Revision Date: 5 May 2024

Acceptance Date: 4 June 2024

(Page 49-73)

Abstract

The discourse of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha has been examined from various perspectives, but its linguistic aspects have received less attention. The concept of "Satan," as one of the key themes in Imam's speeches, is an abstract domain whose understanding leads to a better comprehension of Satan and its function. Cognitive schemas, as a fundamental tool for understanding abstract concepts in cognitive linguistics, play a significant role. Given the eloquence and multiple layers of meaning in Nahj al-Balagha, the use of this tool is essential for a deeper understanding. The present study aims to analyze the schemas employed in the text using a schema-based approach in cognitive linguistics. In this regard, 22 sermons, 13 letters, and two words of wisdom were extracted, and the role of Satan as a factor in human misguidance was examined. The findings show that schemas such as force and its types, balance, volume, and movement are influential in conceptualizing Satan. The force schema conceptualizes Satan from two perspectives: first, as a powerful force in destroying humans with the aim of leading them to destruction, and second, as an ineffective force against those who obey God's commands. The balance schema expresses Satan's role in disrupting the balance in individual and social life. The volume schema refers to Satan's gradual penetration into the human soul and domination over human cognitive faculties. Finally, based on the category of movement, Satan's function in deviating humans from the path of servitude, leading them

1. Assistant Professor, Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran

2. Master's graduate in Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran

3. PhD student, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, Al-Zahra University, Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: famini@alzahra.ac.ir

How to cite this article: Amini, F., Mohaghegh, A. & Habibi, F. (2024). The Impact of Cognitive Schemas on the Conceptualization of Evil in Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(45), 49-73. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.29259.3050>

astray, and distancing them from their destination or losing their way is conceptualized.

Keywords: Nahj al-Balagha, Conceptualization of Satan, Analytical, Cognitive Schemas.

Extended Abstract

1. Introduction

The examination of "Satan" as a deceptive and adversarial entity in religious texts is a highly significant topic, particularly in Nahj al-Balagha, which serves as a foundational religious text. Imam Ali (AS), as the leader of the Islamic community, frequently addresses the nature of Satan using various linguistic and rhetorical techniques, portraying him as a tempter and deceiver. This research focuses on the cognitive linguistic frameworks that are employed to understand Satan within Nahj al-Balagha. Cognitive schemas are essential for organizing abstract concepts and help us comprehend these concepts through sensory experiences. By analyzing the schemas related to Satan, we can gain a clearer understanding of his influence on human. This study investigates two primary questions: 1) What cognitive schemas are utilized in the conceptualization of Satan in Nahj al-Balagha? 2) How do these schemas assist in conveying ethical and religious messages to audiences? Ultimately, this research aims to provide deeper insights into the mental and linguistic structures of Nahj al-Balagha and their role in elucidating ethical concepts.

2. Theoretical Framework

Cognitive schemas are a key theory in cognitive linguistics, representing abstract frameworks that arise from our daily interactions and sensory experiences. Introduced by cognitive linguists Mark Johnson and George Lakoff in 1987, these schemas act as dynamic patterns of perception that help us make sense of our experiences. For example, the "verticality" schema comes from physical experiences like standing or climbing stairs, symbolizing uprightness. Similarly, the "force" schema illustrates how we interact with our environment through various experiences such as pressure, obstruction, and movement. Other important schemas include "balance," which relates to both physical stability and cognitive equilibrium; "container" which deals with concepts of containment and relationships; and "motion" which encompasses fundamental experiences of origin, path, and destination. These schemas play a vital role in shaping our understanding and reasoning across different areas.

3. Research Method

This study adopts an analytical-descriptive approach, focusing on the sermons, letters, and statements in Nahj al-Balagha, categorizing it as a corpus-based analysis. By utilizing both library and electronic resources, the research aims to identify cognitive schemas associated with Satan. The initial step involved a thorough manual review of all relevant texts in Nahj al-Balagha to compile a corpus that includes 22 sermons, 13 letters, and two sayings that refer to Satan, demons, and Iblis. After extracting and categorizing these cognitive schemas, the semantic network surrounding this concept was analyzed for a deeper comprehension of Imam Ali's discourse. Importantly, original Arabic texts were used alongside lexical resources and commentaries by scholars such as Ibn Abi al-Hadid, Ibn Maytham, Allameh Jafari, and Ahmad Modarres to access the cognitive schemas present in Imam Ali's statements.

4. Conclusion

This research employs an analytical-descriptive method to investigate cognitive schemas related to Satan in Nahj al-Balagha. It analyzes 22 sermons, 13 letters, and two statements that refer to Satan while focusing on his role as a source of human misguidance. Cognitive schemas are essential to understanding abstract concepts and can have both positive and negative influences on human behavior. The findings reveal that various schemas—such as force, balance, container, and motion—significantly enhance our understanding of the concept of Satan. Imam Ali's statements illustrate how external pressures can expel Satan from divine proximity while also highlighting the disruptive forces he exerts on human that lead to social discord. Key functions of Satan include deviation from purpose and misguidance, which prevent individuals from reaching their true destinations. By altering human direction, Satan distances people from worshiping God. Obstruction represents challenges faced during interactions with others or objects that force individuals to change their paths. In Imam Ali's teachings, Satan is portrayed as an obstacle to good deeds that hinders people from recognizing the truth. The schema of removing obstacles emphasizes how obedience to God can eliminate barriers to servitude and protect against satanic influence. The attraction schema demonstrates how Satan entices individuals toward misguidance. The counterforce reflects the struggle between truth and falsehood found in Nahj al-Balagha, where Iblis is depicted as an enemy opposing humanity with warnings about his dangers. The ability schema shows how Satan dominates individuals while also highlighting human vulnerability in

facing adversity after disobedience to divine commands. A dominant upward-directed force signifies Satan's control over those who depend on him; however, he has no power over true believers. Balance is viewed as an ideal state disrupted by Satan's enmity leading to instability; Imam Ali stresses that reliance on Satan can disturb human equilibrium. Concepts like "provocation" illustrate how Satan creates disorder within individuals. Ultimately, by fostering bias and enmity, Satan threatens both individual balance and social stability. The 'container' schema portrays Satan as an entity that penetrates deep into human souls, influencing thoughts through sensory channels like sight and speech toward sin. Movement is crucial for survival; it plays a significant role in conceptualizing many abstract ideas related to Satan's function in misleading human by diverting them from divine servitude.

References [in Persian]

- Abadi, F. & Fattahizadeh, F. (2021). The Application of Historical Semantics in Analyzing the Meaning of Satan and Iblis in the Quran and Critique of Classic Lexicographers' Opinions. *Journal of Language Studies*, No. 6, 533-565. <http://dx.doi.org/10.52547/LRR.12.6.17>
- Abadi, F., Fattahizadeh, F. & Afrashi, A. (2021). Conceptualizing the Influence of Satan/Iblis in the Guidance/Deviation System Based on the Category of Movement in the Holy Quran: A Cognitive Approach. *Journal of Language Research, Alzahra University*, No. 40, 257-285. <https://doi.org/10.22051/jlr.2020.32384.1897>
- Abadi, F., Fattahizadeh, F.h & Afrashi, A. (2022). Analyzing the Impact of Force Schema on the Conceptualization of Satan in the Holy Quran: A Cognitive Approach. *Journal of Quranic Studies and Islamic Culture*, No. 1, 89-115. <https://doi.org/10.22034/isqs.2022.38709.1852>
- Afrashi, A. (2016). *Foundations of Cognitive Semantics*. Tehran: Human Sciences Research Institute.
- Bastani, F. (1996). *Abjadi Dictionary (2nd ed.)*. Tehran: Islamic Publishing.
- Johnson, M. (2018). *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reasoning*. Translated by Jahanshah Mirzaei. Tehran: Agah Publishing.
- Javadi Amoli, A. (2009). *Tasnim*. Edited by Mohammad Hossein Elahi Zadeh, Qom: Asra.
- Sharqi, Mohammad Ali (1957). *The Dictionary of Nahj al-Balagha (1st ed.)*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Shahbazi, A. A. & Sheikhi, A. R. (2021). Cognitive Analysis of Types of Imagery Schemas in Nahj al-Balagha's Proverbs. *Nahj al-Balagha Research Journal*, 9(35), 19-35. <https://doi.org/10.22084/nahj.2021.23986.2643>
- Qureshi, S. A. A. (1992). *The Dictionary of the Quran (6th ed.)*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.

- Kocesh, Z. (2016). *Language, Mind, Culture*. Translated by Jahanshah Mirzabigi. Tehran: Agah Publishing.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2017). *Metaphors We Live By*. Translated by Hajar Aghaei Barahimi. Tehran: Elm Publishing.
- Moradian Qabadi, A. A. (2021). Analyzing the Concept of Satan in the Seventh Sermon of Nahj al-Balagha Based on Conceptual Blending Theory. *Nahj al-Balagha Research Journal*, 9(34), 21-51. <https://doi.org/10.22084/nahj.2021.24033.2654>.
- Makarem Shirazi, Naser (2007). *The Message of Imam Ali (Peace Be Upon Him)*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.

References [in Arabic]

- Ibn Abil-Hadid, Abdul Hamid (2025). *Sharh Nahj al-Balagha*. Edited by Mohammad Abul-Fadl Ibrahim. Qom: Ayatollah Marashi Najafi.
- Ibn Manzur, Muhammad bin Mukarram (2026). *Lisan al-Arab (3rd ed.)*. Beirut: Dar Sader.
- Ibn Maytham, Maytham bin Ali (2000). *Ikhtiyar Misbah al-Salikin or Sharh Nahj al-Balagha*. Tehran: Office of Publication.
- Ibn Hisham al-Ansari, Abdullah (1999). *Mughni al-Labib*. Tehran: Al-Sadiq Institute.
- Azhari, Muhammad bin Ahmad (2001). *Tahdhib al-Lugha (1st ed.)*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Jawhari, Ismail bin Hamad (1997). *Al-Sihah: Taj al-Lugha wa Sihah al-Arabiyya*. Edited by Ahmad Abdul Ghafour Attar. Beirut: Dar al-Ilm lil-Malayin.
- Raghib al-Isfahani, Hussein bin Muhammad (2003). *Mufradat Alfaz al-Quran*. Edited by Safwan Adnan Dawoodi. Damascus: Dar al-Qalam.
- Zamakhshari, Mahmoud bin Omar (2007). *Muqaddimah al-Adab*. Tehran: Islamic Studies Institute.
- Tahriri, Fakhruddin bin Muhammad (1676). *Majma' al-Bahrain*. Edited by Ahmad Hosseini Ashkouri. Tehran: Mortezaei.
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (2025). *Al-Ayn (2nd ed.)*. Qom: Hijrat.
- Firuzabadi, Muhammad bin Ya'qub (2006). *Qamus al-Muhit (1st ed.)*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.
- Mostafavi, Hassan (2011). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran al-Karim*. Bijan: Center for Publishing the Works of Allameh Mostafavi.

References [in English]

- Saeed, J. I. (2013). *Semantics (3rd ed.)*. Wiley-Blackwell.

(مقاله پژوهشی)

نقش طرح‌واره‌های تصویری در مفهوم‌سازی شیطان در نهج البلاغه

فریده امینی^{۱*}، امینه محقق^۲، فاطمه حبیبی^۳

بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۲/۱۶

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۲/۱۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۱۵

(از ص ۵۴ تا ۷۳)

چکیده

کلام امیر مؤمنان (ع) در نهج البلاغه از زوایای مختلفی بررسی شده است، اما جنبه‌های زبانی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. مفهوم «شیطان» به عنوان یکی از مضامین کلیدی در بیانات حضرت، یک حوزه انتزاعی است که درک ابعاد آن به شناخت بهتر شیطان و عملکرد او می‌انجامد. طرح‌واره‌های تصویری در زبان‌شناسی شناختی، به عنوان ابزاری بنیادین برای فهم مفاهیم انتزاعی، نقش مهمی ایفا می‌کنند. با توجه به بلاغت و لایه‌های معنایی متعدد نهج البلاغه، به کارگیری این ابزار برای درک عمیق‌تر آن ضروری می‌نماید. این پژوهش تلاش دارد تا با رویکرد طرح‌واره محور در زبان‌شناسی شناختی، طرح‌واره‌های به کار رفته در متن را تحلیل کند. در این راستا، ۲۲ خطبه، ۱۳ نامه و دو حکمت استخراج و نقش شیطان به عنوان عامل گمراهی انسان بررسی شد. یافته‌ها نشان می‌دهند که طرح‌واره‌هایی نظیر نیرو و اقسام آن، تعادل، حجم و حرکت در مفهوم‌سازی شیطان تأثیرگذارند. طرح‌واره نیرو شیطان را از دو منظر مفهوم‌سازی کرده است، نخست نیرویی قدرتمند در نابودی انسان با هدف کشاندن انسان به سوی هلاکت و دیگر نیرویی بی‌اثر در برابر انسان‌هایی که از مطیع امر الهی‌اند، طرح‌واره تعادل بیانگر نقش شیطان در برهم زدن تعادل زندگی فردی و اجتماعی می‌باشد، طرح‌واره حجم بر نفوذ تدریجی شیطان در جان انسان و تسلط بر قوای ادراکی انسان اشاره دارد و در نهایت بر مبنای مقوله حرکت، عملکرد شیطان در انحراف انسان از مسیر بندگی، گمراهی و دور شدن از مقصد یا گم کردن مقصد مفهوم‌سازی می‌شود.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، مفهوم‌سازی شیطان، تحلیل شناختی، طرح‌واره‌های تصویری.

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

۳. دانش‌آموخته دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

۱. مقدمه

مطالعه پیرامون «شیطان» به عنوان موجودی که گمراه کننده، دشمن انسان و شر تلقی می شود در متون دینی همواره یکی از مباحث مهم بوده است. در این میان، نهج البلاغه به عنوان یکی از متون بنیادین اسلام، جایگاه ویژه ای در تبیین «شیطان» در اندیشه اسلامی دارد. حضرت علی (ع) به عنوان پیشوای مسلمانان بارها در نهج البلاغه و در خلال خطبه ها و نامه های نهج البلاغه، با بهره گیری از شیوه های زبانی و بیانی متنوع، به معرفی «شیطان» به عنوان موجودی وسوسه گر و گمراه کننده پرداخته است. بهره گیری از ابزارهای جدید به منظور شناخت شیطان در بیانات حضرت از اهدافی است که پژوهش حاضر دنبال می کند. از جمله ابزارهای جدید که در فهم متون دینی می توان از آن بهره برد می توان به مطالعات زبان شناسی شناختی اشاره کرد، از منظر زبان شناسی شناختی، طرحواره های تصویری نقش مهمی در ساختاردهی به مفاهیم انتزاعی و پیچیده ایفا می کنند. طرحواره های تصویری الگوهایی تکرارشونده و پویا از تعامل حسی حرکتی ما در محیط اند که به تجربه انسجام می بخشد (جانسون، ۱۳۹۷، مقدمه). طرحواره ها موجب می شوند تجربیات معنادار شوند و مبنای شکل گیری مفاهیم انتزاعی و استدلال در حوزه های انتزاعی اندیشه واقع شوند. بررسی طرحواره های تصویری در نهج البلاغه در موضوع «شیطان» کمک می کند درک بهتری از این مفهوم و عملکرد وی در مواجهه با انسان به مخاطب منتقل شود.

در این مقاله با رویکردی مبتنی بر زبان شناسی شناختی، به بررسی طرحواره های تصویری به کاررفته در مفهوم سازی شیطان در نهج البلاغه پرداخته می شود. هدف اصلی این پژوهش، شناسایی و تحلیل طرحواره های تصویری است که در بیانات حضرت در راستای مفهوم سازی شیطان از آن بهره گرفته شده است. همچنین، تلاش می شود نشان داده شود که این طرحواره ها چگونه بر فهم مخاطبان از نقش و جایگاه شیطان در زندگی انسان تأثیر می گذارند و به چه صورت این مفاهیم پیچیده در ذهن انسان ساختاردهی می شوند.

۱-۱. بیان مسئله

با توجه به گستره کاربرد مفهوم «شیطان» در قرآن و روایات معصومان (ع) و تأکید بر ابعاد مختلف رویارویی شیطان با انسان، از دشمنی آشکار و لشکرکشی علیه او (فاطر/۶؛ الإسراء/۶۴) تا ممانعت از حرکت در صراط مستقیم (الأعراف/۱۶)، بررسی اهداف و جایگاه این مفهوم در متون دینی ضروری به نظر می رسد. از سوی دیگر، نوآوری در مطالعات قرآنی و حدیثی با بهره گیری از مطالعات میان رشته ای، یکی از راه های گسترش مرزهای دانش در جوامع علمی است. چگونگی مفهوم سازی گزاره های انتزاعی در نهج البلاغه برای بیان آموزه های اخلاقی از مسائلی است که با تکیه بر رویکرد معناشناسی شناختی قابل طرح و بررسی است (شهبازی، شیخی، ۱۴۰۰: ۲۰). بر این اساس، پژوهش حاضر در پی آن است که با دستیابی به طرحواره های تصویری به کاررفته در مفهوم سازی شیطان در نهج البلاغه، مسائل این حوزه را با رویکردی جدید بازخوانی کند.

با وجود مطالعات گسترده درباره نهج‌البلاغه و نقش شیطان در آن، تاکنون کمتر پژوهشی به بررسی شیطان از منظر طرح‌واره‌های تصویری و الگوهای شناختی پرداخته است. از آنجا که طرح‌واره‌های تصویری به‌عنوان سازوکارهای اساسی در پردازش مفاهیم انتزاعی عمل می‌کنند، تحلیل آن‌ها می‌تواند به درک عمیق‌تری از مفهوم‌سازی شیطان در این متن منجر شود. این طرح‌واره‌ها کمک می‌کنند تا مفاهیمی که از نظر معنایی پیچیده و انتزاعی هستند، در قالب تصاویر و الگوهای ذهنی به‌صورتی قابل‌فهم‌تر به مخاطب انتقال یابند.

پژوهش حاضر بر دو پرسش اصلی متمرکز است:

۱. در نهج‌البلاغه از کدام‌یک از طرح‌واره‌های تصویری در راستای مفهوم‌سازی شیطان بهره گرفته شده است؟

۲. طرح‌واره‌های تصویری به‌دست‌آمده چه نقشی در درک و انتقال پیام‌های اخلاقی و دینی نهج‌البلاغه به مخاطبان ایفا می‌کنند؟

این پژوهش تلاش دارد با استفاده از طرح‌واره‌های تصویری به‌عنوان ابزاری در زبان‌شناسی شناختی، به این پرسش پاسخ دهد که چگونه شیطان در نهج‌البلاغه به‌عنوان عاملی منفی مفهوم‌سازی شده و چه الگوهای زبانی و شناختی در این مفهوم‌سازی نقش داشته‌اند. توجه به این مسئله می‌تواند به درک عمیق‌تری از ساختار ذهنی و زبانی نهج‌البلاغه و نقش آن در تبیین مفاهیم اخلاقی منجر شود.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مختلفی با رویکرد شناختی و موضوع طرح‌واره در متون دینی انجام شده است. هرچند استفاده از دیدگاه شناختی، به‌ویژه طرح‌واره‌های تصویری، اخیراً در برخی پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها مورد توجه قرار گرفته و پژوهش‌های زیادی درباره مفهوم‌سازی شناختی واژه‌های مختلف در نهج‌البلاغه صورت گرفته است، اما بررسی طرح‌واره‌های تصویری مفهوم‌سازی «شیطان/ابلیس» فاقد پیشینه است. از این‌رو، موضوع این مقاله از نظر نوآوری متمایز است. در خصوص بهره‌گیری از روش موارد زیر قابل‌ملاحظه است:

در مقاله «نقد و بررسی طرح‌واره‌های تصویری قرآن در نهج‌البلاغه» (مقیاسی و همکاران، ۱۳۹۵)، ساختارهای استعاری نهج‌البلاغه که منطبق با الگوهای مطرح‌شده توسط زبان‌شناس شناختی «مارک جانسون» هستند، در سه طرح حرکتی، حجمی و قدرتی ارزیابی شده‌اند. در مقاله دیگری با عنوان «بررسی طرح‌واره‌ای استعاره‌های تقوا در خطبه/های نهج‌البلاغه» (داودی و همکاران، ۱۳۹۸)، با روش توصیفی تحلیلی، طرح‌واره‌های مدل ایوانز و گرین در خطبه/های نهج‌البلاغه بررسی شده است. نویسندگان عبارات زبانی حاوی طرح‌واره‌های درونی نهج‌البلاغه را استخراج و طبقه‌بندی کرده‌اند. همچنین، آبادی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «مفهوم‌سازی تأثیر شیطان/ابلیس در نظام هدایت/ضلالت بر مبنای مقوله حرکت در قرآن کریم: رویکرد شناختی» از استعاره‌های مفهومی و طرح‌واره‌های تصویری برای شناخت مفهوم انتزاعی شیطان بهره برده‌اند.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

نهج البلاغه هم از نظر مفاهیم مندرج در آن و هم از نظر سبک و شیوه بیان از امتیاز والایی برخوردار است و پرده برداشتن از ناشناخته های مطرح در آن، راه را به انسان می نمایاند (مرادیان قبادی، ۱۴۰۰: ۲۴) مفهوم سازی شیطان در نهج البلاغه به عنوان یکی از متون مهم دینی، اهمیت زیادی دارد؛ زیرا شیطان به عنوان موجودی شرور و گمراه کننده در متون اسلامی نقش کلیدی دارد؛ بنابراین، بررسی این موضوع با استفاده از روش های نوین حدیث پژوهی ضروری است. زبان شناسی شناختی با ابزارهایی چون طرحواره های تصویری می تواند به درک دقیق تری از شکل گیری و انتقال این مفهوم پیچیده کمک کند. این طرحواره ها امکان فهم عمیق تر ساختارهای شناختی و زبانی شیطان را فراهم کرده و مفاهیم انتزاعی مانند شیطان را از طریق مفاهیم ملموس به ذهن مخاطب منتقل می کنند. به این ترتیب، پیام های اخلاقی نهج البلاغه آسان تر منتقل شده و ارتباط مخاطبان با این اثر تقویت می شود.

۲. بحث

۲-۱. طرحواره های تصویری

طرحواره های تصویری یکی از نظریات رایج در زبان شناسی شناختی محسوب می شوند. طرحواره تصویری باز نمود مفهومی نسبتاً انتزاعی است که مستقیماً از تعاملات روزمره ما با جهان پیرامون و تجربه های حسی و ادراکی ما ناشی می شوند. به عبارت دیگر، طرحواره ها از تجربه های جسمانی ما سرچشمه می گیرند. اصطلاح «طرحواره تصویری» نخستین بار در سال ۱۹۸۷ توسط دو زبان شناس شناختی، مارک جانسون و جورج لیکاف، به کار گرفته شد (افراشی، ۱۳۹۷: ۵۱). به گفته جانسون، طرحواره های تصویری الگوهایی تکرارشونده و پویا از تعاملات ادراکی و حسی حرکتی ما در محیط هستند که به تجربه انسجام و ساختار می بخشند (همان: ۵۱). این طرحواره ها، به عنوان ساختارهای مفهومی، بر اساس تجربه ما از جهان خارج در زبان باز نمود پیدا می کنند. برای مثال، طرحواره «قائم بودن» از تمایل ما به استفاده از سمت گیری بالا-پایین در ساختارهای معنادار تجربه مان ناشی می شود. ما این طرحواره را از ادراک های مختلفی مانند ایستادن، دیدن درخت یا بالا رفتن از پله به دست می آوریم. این طرحواره باز نمودی انتزاعی از تجربه های قائم بودن است (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۶: ۲۹). همچنین، طرحواره «نیرو» به خوبی نشان دهنده تعامل ما با دنیای اطراف است. زبان شناسان شناختی مانند لیکاف و جانسون بیش از ۱۰ طرحواره مختلف معرفی کرده اند (همان: ۲۹)، از جمله طرحواره های نیرو، تعادل، حجم و حرکت که در این پژوهش به آنها پرداخته خواهد شد.

۲-۱-۱. طرحواره نیرو

تعامل انسان با محیط مستلزم آن است که بر اجسام نیرو وارد کند یا تحت تأثیر نیروی آنها قرار گیرد، نیروها صورت های متفاوتی چون فشار، مانع، تغییر مسیر، توانایی و... دارند، این تجربه از تعامل فیزیکی با

محیط، مبنای مفهوم‌سازی حوزه‌های انتزاعی قرار می‌گیرد، جانسون در کتاب بدن در ذهن به تعدادی از انواع نیرو که در مفهوم‌سازی از آنها بهره گرفته می‌شود اشاره می‌کند (جانسون، ۱۳۹۷: ۱۰۶-۱۰۹).

- فشار^۱ تجربه رانده شدن توسط نیروهای خارجی مثل باد، آب، افراد و...
- انسداد^۲ تجربه برخورد با مانع
- نیروی متقابل^۳ تجربه برخورد دو اتومبیل از روبه‌رو با یکدیگر
- انحراف/تغییر مسیر^۴ تجربه برخورد دو اتومبیل با یکدیگر و تغییر مسیر
- حذف مانع^۵ تجربه نبودن مانع احتمالی مانند باز بودن در
- توانایی^۶ تجربه احساس توانایی یا عدم توانایی در جابه‌جایی اجسام سبک یا سنگین
- جذب^۷ تجربه احساس جاذبه زمین بر جسم

۲-۱-۲. تعادل

طرح‌واره تعادل به‌قدری گسترده و فراگیر است که معمولاً از وجود آن آگاه نیستیم. تعادل، فعالیتی است که بدن ما به‌صورت طبیعی یاد می‌گیرد، نه از طریق مجموعه‌ای از قواعد یا مفاهیم. در توازن بدنی و دیداری، یک طرح‌واره پایه شامل یک نقطه یا محور است که نیروها یا وزن‌ها باید حول آن به‌گونه‌ای توزیع شوند که یکدیگر را خنثی کرده و به حالت توازن برسند (جانسون، ۱۳۹۷: ۱۴۵-۱۴۶). انسان مفهوم تعادل را از طریق تجربه‌های فیزیکی مانند راه رفتن و ایستادن بدون لغزش درک می‌کند. هنگامی که تعادل در ایستادن یا حرکت مختل می‌شود، این عدم تعادل می‌تواند در بینش و کنش اعتقادی انسان نیز مفهوم‌سازی شود.

۳-۱-۲. حجم

طرح‌واره حجم - که با عنوان طرح‌واره ظرف نیز شناخته می‌شود - از تجربه‌های انسانی ناشی از قرار گرفتن در محیط‌هایی مانند خانه، مغازه یا ماشین شکل می‌گیرد. این طرح‌واره امکان تجسم ظرف و مظروف را با شبیه‌سازی قرار گرفتن اشیا درون یکدیگر فراهم می‌کند. این طرح‌واره بر دو اصل استوار است: اول اینکه اشیا یا درون ظرف هستند یا بیرون از آن؛ دوم اینکه اگر شیء A درون شیء B و شیء B درون شیء C باشد، آنگاه شیء A درون هر دو قرار دارد (سعید، ۲۰۱۳: ۳۶۷). استعاره‌های متعددی بر مبنای این طرح‌واره شکل گرفته‌اند، مانند: حالت‌ها و رویدادها ظرف هستند، روابط شخصی ظرف است و

-
1. Compulsion
 2. Blockage
 3. Counterforce
 4. Diversion
 5. Removal of restraint
 6. Enablement
 7. Attraction

میدان دید نیز ظرف است. به همین دلیل می‌توان گفت [داخل] مشکل بودن، [داخل] عشق بودن، یا قرار دادن چیزی در میدان دید (کوچش، ۱۳۹۵: ۳۳۴).

۴-۱-۲. مقوله حرکت

مقوله حرکت از حوزه‌های تجربی بنیادین زندگی بشر محسوب می‌شود؛ لذا این حوزه در همه زبان‌ها واژگانی می‌شود و بازنمود پیدا می‌کند، این مقوله خود دربردارنده سه طرح‌واره مبدأ، مسیر و مقصد می‌باشد، تجربه بدنی مولد این طرح‌واره، رایج‌ترین نوع تجربه است، هرگاه از یک محل (مبدأ) در امتداد توالی مکان‌های به‌هم‌پیوسته (مسیر) به محلی دیگر (مقصد) حرکت می‌کنیم، در حال تجربه «حرکت» هستیم. این طرح‌واره در بسیاری از استدلال‌ها و مفهوم‌سازی‌ها به کار می‌رود (کوچش، ۱۳۹۵: ۳۴۶؛ جانسون، ۱۳۹۷: ۱۹۳). از زمانی که کودک سینه‌خیز می‌رود، حرکت در مکان به کنشی طبیعی و دائمی تبدیل می‌شود. تجربه‌هایی مانند جابه‌جایی از اتاقی به اتاق دیگر یا از خانه به محل کار، همگی یک ویژگی مشترک دارند: تغییر مکان کنشگر. این تغییر مکان تابع ساختار طرح‌واره‌ای مبدأ-مسیر-مقصد است که به کمک آن مفاهیم انتزاعی درک می‌شوند (افراشی، ۱۳۹۵: ۱۱۸-۱۱۶).

۲-۲. مفهوم شناسی شیطان و ابلیس

در کاربردهای قرآنی، ابلیس تنها به‌صورت مفرد و اغلب در سیاق امتناع از سجده و سرپیچی از فرمان الهی برای سجده بر آدم (ع) ذکر شده است. او موجودی است که از درگاه الهی رانده و مستحق لعنت خداوند شد (قرشی، ۱۳۷۱: ۲۲۶/۱). بیشتر لغویان آن را واژه‌ای عربی و مشتق از «ابلاس» می‌دانند که به معنای ناامید از رحمت الهی، پشیمان، دلتنگ و غمگین است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱۴۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳۰/۶-۲۹؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۳۲۰/۲-۳۲۱). ابلیس به‌عنوان اسمی خاص برای جنی است که از فرمان الهی سرپیچی کرد و پس از آن متصف به صفت «شیطان» شد (البقره/۳۴؛ الاعراف/۶۱) (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۲۸۷/۲).

در مورد واژه «شیطان» بین لغویان توافق کامل وجود ندارد. بسیاری آن را عربی و اصیل می‌دانند، اما درباره ریشه‌اش اختلاف نظر دارند. برخی آن را از «شطن» به معنای «دور شدن از رحمت خدا» دانسته‌اند و آن را به موجوداتی مانند مارهای بد هیئت یا اسب‌های سرکش تشبیه کرده‌اند (ازهری، ۱۴۲۱: ۲۱۴/۱۱؛ جوهری، ۱۳۷۶: ۲۱۴۴/۵؛ فراهیدی، ۱۴۰۹: ۲۳۶/۶؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۲۳۶/۶). عده‌ای دیگر نیز شیطان را از «شاط» به معنای «هلاک‌شده» و «سوخته» می‌دانند و آن را موجودی می‌پندارند که از خشم آتش گرفته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۵۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۳۹/۳).

در قرآن، شیطان به‌عنوان دشمن خدا و انسان معرفی شده (بقره/۱۶۸؛ انعام/۱۱۲)، موجودی عصبانگر، مسبب ناآرامی (حج/۳؛ صافات/۷)، اختلاف‌افکن (مائده/۹۱) و مانع‌ساز (عنکبوت/۳۸). این ویژگی‌ها نشان‌دهنده نقش او در ایجاد ناامنی و گمراهی انسان‌ها است (آبادی و فتاحی‌زاده، ۱۴۰۰: ۵۵۴).

۳-۲. انواع طرح‌واره‌های تصویری در مفهوم‌سازی شیطان

این پژوهش از حیث روش، با تمرکز بر خطبه/ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج‌البلاغه، در زمره پژوهش‌های پیکره بنیاد محسوب می‌شود که با روش تحلیلی - توصیفی و با استفاده از رویکرد اسنادی - کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از منابع الکترونیکی، موضوع را مورد مطالعه قرار داده است. به‌منظور دستیابی به طرح‌واره‌های پژوهش حاضر، این مراحل را طی کرده است؛ در گام اول به‌منظور دستیابی به پیکره پژوهش، در متن نهج‌البلاغه، به‌صورت دستی کلیه خطبه/ها، نامه‌ها و حکمت‌ها بررسی شد و در راستای موضوع پیکره‌ای مشتمل بر ۲۲ خطبه، ۱۳ نامه و دو حکمت که در آن تعابیر شیطان، شیاطین و ابلیس بکار رفته بود جمع‌آوری شد، در گام بعد و پس از استخراج طرح‌واره‌های تصویری و دسته‌بندی آنها، شبکه‌ی معنایی این مفهوم در نهج‌البلاغه به‌منظور فهم دقیق‌تری از کلام حضرت(ع) مورد واکاوی قرار گرفت. نکته قابل‌ذکر اینکه برای دستیابی به طرح‌واره‌های تصویری در بیانات حضرت علی(ع) از متن عربی، منابع لغوی، شروح نهج‌البلاغه مانند شرح ابن‌ابی‌الحدیث، ابن میثم، علامه جعفری و احمد ملرس بهره گرفته شده است نه صرفاً ترجمه.

۱-۳-۲. تحلیل طرح‌واره نیرو در مفهوم‌سازی شیطان

طرح‌واره نیرو و انواع آن در مفهوم‌سازی عملکرد شیطان در نهج‌البلاغه به‌عنوان عامل مؤثر در گمراهی انسان نقش مهمی ایفا می‌کند که در ادامه به تفکیک انواع نیرو به آن پرداخته می‌شود.

۱-۱-۳-۲. فشار

انسان‌ها در تعامل فیزیکی با محیط اطراف، در مواجهه با اجسام متحرک، تحت تأثیر نیرویی قرار می‌گیرند که در یک مسیر مشخص به سمت آنها حرکت می‌کند. این نیرو به‌گونه‌ای است که اغلب توان مقابله با آن وجود ندارد و گاهی این فشار به حدی است که باعث خروج یا پرتاب شدن فرد یا جسم به بیرون می‌شود. این تجربه هم در کنش‌ها و هم در بینش‌های انسان حضور دارد و گاهی فشار به‌طور مستقیم قابل‌مشاهده نیست، بلکه اثر آن در بیرون نمایان می‌شود. طرح‌واره نیروی متقابل در این تعامل نقش مهمی ایفا می‌کند (جانسون، ۱۳۹۷: ۱۰۶). طرح‌واره نیروی فشار در بیانات علوی از دو منظر قابل‌بررسی است:

- نیرویی که بر شیطان وارد می‌شود:

مفهوم رانده شدن ابلیس از درگاه الهی پس از سرپیچی از اوامر الهی، بر مبنای طرح‌واره فشار در خطبه/۱۹۲ آمده است: «أَلَا [يَرُونَ] تَرَوْنَ كَيْفَ صَغَّرَهُ اللَّهُ بِتَكْبَرِهِ وَ وَضَعَهُ بِتَرْفَعِهِ، فَجَعَلَهُ فِي الدُّنْيَا مَذْخُورًا...». در این بیان، خداوند پس از تمرد شیطان، او را حقیر شمرد و از درگاه الهی راند. واژه «مذخور» از [دحر] به معنای طرد، رانده شده و دور افتاده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۳۰۸؛ فراهیدی، ۱۴۰۹ ق: ۱۷۷/۳). این فعل الهی از طریق نیروی فشار مفهوم‌سازی شده است.

- نیرویی که شیطان وارد می‌کند:

شیطان در جامعه به‌منظور گمراهی انسان، نیرو و فشاری اعمال می‌کند که موجب برهم خوردن تعادل اجتماعی می‌شود. در خطبه/۱۲۱ از فتنه‌هایی که شیطان ایجاد می‌کند و از نزاع‌های او سخن به میان

آمده: «و يُعْطِيكُمْ بِالْجَمَاعَةِ الْفُرْقَةَ وَ بِالْفُرْقَةِ الْفِتْنَةَ». «فته» در لغت به معنای چیزی است که باعث اختلال و اضطراب می‌شود (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۲۳/۹). همچنین، [نزع] به معنای اختلاف‌افکنی، بدگویی، تحریک به گناه و القای فساد بیان شده است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۸۴/۴؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۱۷/۵؛ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۸۹/۱۲). شیطان با اعمال نیروی فشار، جامعه را از ثبات خارج می‌کند. در ادامه، حضرت در خطبه/۱۹۲ می‌فرماید: «و أَجْلَبَ بِحَيْلِهِ عَلَيْكُمْ وَ قَصَدَ بِرَجْلِهِ سَبِيلَكُمْ...». تعبیر «أَجْلَبَ بِحَيْلِهِ» نشان‌دهنده نیروی فشاری است که شیطان وارد می‌کند، به‌گونه‌ای که انسان توان مقابله با آن را ندارد و در نهایت شکار می‌شود. در تقابل با این نیروی شیطانی، برخی اعمال انسان توان خنثی‌سازی نیروی شیطان را دارند. به‌عنوان مثال، حضرت در خطبه/۲ ذکر شهادتین را به‌عنوان نیرویی معرفی می‌کند که شیطان را دور و طرد می‌کند: «فَإِمَّا... مَذْحَرَةُ الشَّيْطَانِ».

۲-۱-۳-۲. تغییر مسیر

غوایت و ضلالت از جمله عملکردهای شیطان در گمراه کردن و بی‌هدف ساختن انسان به شمار می‌رود- این مسئله ذیل مقوله حرکت به تفصیل پرداخته خواهد شد. در این تعبیر، علاوه بر طرح‌واره مسیر، طرح‌واره نیرو از نوع تغییر مسیر نیز نقش ایفا می‌کند. اضلال شیطان به معنای تغییر مسیر انسان از راه حقیقی است و غوایت نیز علاوه بر گمراهی، بر بی‌هدف شدن انسان تأکید دارد. به‌عنوان نمونه دیگر در خطبه/۱ آمده است: «و اجْتَالَتْهُمْ الشَّيَاطِينُ عَنْ مَعْرِفَتِهِ وَ اقْتَطَعَتْهُمْ عَنْ عِبَادَتِهِ» در تعبیر «اجتال» که در لغت به معنای برگردانیدن بیان شده است (جوهری، ۱۳۷۶: ۱۲۶۸/۳) و به شیطان نسبت داده‌شده، عملکرد او در منحرف کردن انسان از مسیر حقیقی (بندگی) به‌وضوح نمایان است. این بیان، شاهی بر طرح‌واره نیرو از نوع «تغییر مسیر» است.

۲-۱-۳-۲. انسداد

یکی از ساختارهای نیرو، «انسداد» یا «مانع» است. انسان در تلاش برای تعامل با اجسام یا اشخاص در محیط خود، غالباً با موانعی مواجه می‌شود که یا باید مسیر خود را تغییر دهد یا تسلیم‌شده و از ادامه مسیر بازگردد. استفاده از طرح‌واره نیرو از نوع مانع در بیانات حضرت قابل‌مشاهده است. در نامه/۷۳ خطاب به معاویه می‌فرماید: «وَاَعْلَمُ أَنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ تَبَطَّكَ عَنْ أَنْ تُرَاجَعَ أَحْسَنَ أُمُورِكَ...». در اینجا حضرت، شیطان را به‌عنوان مانعی در برابر دستیابی به امور نیک معرفی می‌کند. واژه «تَبَطَّ» در لغت به معنای مانع‌شدن و بازداشتن آمده است (طریحی، ۱۳۷۵: ۲۴۰/۴). در این بیان، طرح‌واره نیرو از نوع «انسداد» مشاهده می‌شود، به‌طوری‌که شیطان مانعی ایجاد کرده است تا معاویه نتواند سخنان حق امام را بشنود و به نصایح او توجه کند.

۲-۳-۱-۴. حذف مانع

حذف مانع، ساختاری است که انسان در تعامل با محیط خود با آن مواجه می‌شود. به عنوان مثال، باز کردن در و وارد شدن به اتاق نمونه‌ای از حذف مانع است. در واقع، این طرح‌واره حالت خاصی از طرح‌واره انسداد به شمار می‌رود؛ به گونه‌ای که با حذف یک مانع، امکان اعمال نیرو فراهم می‌شود (جانسون، ۱۳۹۷: ۱۰۹-۱۰۸).

در خطبه ۱۵۱، حضرت بیان می‌دارد که اطاعت و بندگی خداوند زمینه را برای راندن و دور کردن شیطان فراهم می‌آورد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۲/۶-۱۷)، به عبارتی اطاعت الهی، موانع مسیر بندگی الهی را رفع می‌کند؛ «وَأُحْمَدُ اللَّهَ وَ أَسْتَعِينُهُ عَلَى مَدَاحِرِ الشَّيْطَانِ وَ مَزَاجِرِهِ وَ الْإِعْتِصَامِ مِنْ خَبَائِلِهِ» لازم به ذکر است که اطاعت از امر الهی، در عین حال که در مسیر بندگی موجب رفع مانع می‌شود، خود می‌تواند به عنوان مانعی در برابر نفوذ شیطان عمل کند. «مَازَجِر» به معنای منع کننده است و به اموری اشاره دارد که بدان‌ها نهی می‌شود (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۱۳۸/۹؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۷۸؛ جوهری، ۱۳۷۶: ۶۶۸/۲).

۲-۳-۱-۵. جذب

جذب یکی از ساختارهای رایج در تجربه انسانی به شمار می‌آید. تجربه‌ی پایین کشیده شدن، جاذبه و... در تجربیات انسان مشترک است. زمانی که فرد حس می‌کند که شخصی را به سوی خود جذب می‌کند، همین ساختار مبنای مفهوم‌سازی قرار می‌گیرد (جانسون، ۱۳۹۷: ۱۱۰-۱۰۹).

گمراهان در مقابل شیطان و فراخوانی او نه تنها هیچ گونه مبارزه‌ای نمی‌کنند، بلکه به محض اینکه شیطان ندا سر دهد، به دعوتش جذب شده، آن را اجابت کرده و به سوی او می‌شتابند: «دَعَاهُمُ الشَّيْطَانُ فَأَسْتَجَابُوا وَ أَقْبَلُوا» (خطبه/۱۴۴). در این راستا، در نامه‌های ۳۲، ۴۸ و ۵۵ که خطاب به معاویه بیان شده است و ذیل مقوله حرکت بیشتر پرداخته خواهد شد، شیطان با کشاندن انسان به سوی خود (جذب) و رهبری او، او را به سوی مسیر گمراهی می‌کشد.

۲-۳-۱-۶. نیرو متقابل

یکی دیگر از ساختارهای نیرو، نیروی متقابل است. در این ساختار، دو نیروی معین به یکدیگر از روبرو نیرو وارد می‌کنند؛ مانند تصادف سربه‌سر دو اتومبیل (جانسون، ۱۳۹۷: ۱۰۷). این مفهوم در گزاره‌های مطرح در حوزه مفاهیم انتزاعی، مانند تقابل دو نیروی متضاد حق و باطل، هدایت و ضلالت، نور و تاریکی، خیر و شر، قابل درک است.

در کاربردهای متعدد در نهج‌البلاغه، ابلیس/شیطان به عنوان دشمن و نیرویی که در مقابل انسان قرار دارد، معرفی شده است. در ادامه به برخی از این موارد اشاره می‌شود.

ابلیس موجودی بود که ابتدا در مسئله عزت و بزرگی با خداوند به منازعه پرداخت: «وَ نَازَعَ اللَّهَ رِدَاءَ الْجُبَّةِ» (خطبه/۱۹۲). از ابتدای خلقت، نسبت به دشمنی ابلیس هشدار داده شده و او به عنوان نیرویی در مقابل انسان معرفی می‌شود: «ثُمَّ أَسْكَنَ سُبْحَانَهُ آدَمَ دَارًا أَرْغَدَ... حَذَرُهُ إِبْلِيسَ وَ عِدَاوَتُهُ» (خطبه/۱).

شیطان دشمنی است که برای دستیابی به اهدافش، یعنی دشمنی با خدا، انبیاء و انسان، از هیچ کوششی فروگذار نمی‌کند. او به‌عنوان دشمن خدا و پیشوای متعصبان و متکبران معرفی شده است: «فَعَدُوُّ اللَّهِ إِمَامُ الْمُتَعَصِّبِينَ وَ سَلَفُ الْمُسْتَكْبِرِينَ» (خطبه/۱۹۲). دشمنی که از هر امتی لشکری از سواره و پیاده در اختیار دارد و در میان اقوام و گروه‌ها نفوذ می‌کند.

در بخش دیگری از خطبه قاصعه، حضرت ضمن هشدار به بندگان درباره دشمنی شیطان، تأکید می‌کند که این نیرویی که در مقابل شما قرار گرفته، قادر است شما را به بیماری کبر و تعصب مبتلا کند و به‌سوی خود جذب نماید. سپس لشکریانش را به‌سوی شما گسیل خواهد داشت: «فَاخْذَرُوا عِبَادَ اللَّهِ عَدُوَّ اللَّهِ أَنْ يُغْدِيَكُمْ بِدَائِهِ وَ أَنْ يَسْتَفِرَّكُمْ بِدَائِهِ وَ أَنْ يُجْلِبَ عَلَيْكُمْ بِحِيلِهِ وَ رَجَلِهِ». دشمنی که رذایل اخلاقی چون غضب از لشکریانش به شمار می‌آید «وَ اخْذَرِ الْغَضَبَ، فَإِنَّهُ جُنْدٌ عَظِيمٌ مِنْ جُنُودِ إِبْلِيسَ» «و از خشم بهره‌یز که آن لشگر بزرگ است از لشگرهای شیطان.» (نامه/۶۹).

۲-۳-۱-۷. توانایی

انسان در تعامل با محیط پیرامون خود، به توانایی یا عدم توانایی انجام یک کنش آگاه است. برای مثال، می‌داند که آیا قادر به بلند کردن چیزی هست یا خیر. این طرح‌واره به‌صورت بالقوه به‌عنوان وجود یا عدم وجود نیروی کافی بازنمایی می‌شود (جانسون، ۱۳۹۷: ۱۰۹). به عبارتی، این طرح‌واره با مفهوم نیروی مانع و حذف مانع مرتبط است. در نمونه‌هایی که پیش‌تر ذیل این دو طرح‌واره بیان شد، برخورد با مانع را می‌توان به‌عنوان عدم توانایی در ادامه مسیر و حذف مانع را به‌عنوان توانایی در آن مسیر در نظر گرفت.

به‌عنوان نمونه دیگر، تعبیر «استحوذ» مفهومی است که در لغت به معنای غلبه و استیلاء بیان شده است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۲۸۴/۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۶۲). در خطبه/۹۱، با استفاده از این مفهوم، تسلط شیطان بر ملائکه نفی شده است: «...مُ يَخْتَلِفُوا فِي رَحِمِ بَاسِطِخَوَازِ الشَّيْطَانِ عَلَيْهِمُ». این فراز بیانگر عدم توانایی شیطان در گمراه کردن ملائکه است. همچنین، در خطبه/۱، پس از امر الهی مبنی بر سجده بر حضرت آدم، شقاوت و بدبختی بر ابلیس چیره شد و او در برابر خداوند عصیان کرد و از زمره ملائکه خارج شد: «غَلَبَتْ عَلَيْهِ الشَّقْوَةُ» غلبه در لغت به معنای برتری همراه با توانایی است و تسلط از لوازم این مفهوم به شمار می‌رود (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۳۰۲/۷). این فراز حاکی از عدم توانایی شیطان در برابر شقاوت و بدبختی حاصل از نافرمانی است. برخی از نمونه‌هایی که پیش‌تر در ذیل طرح‌واره نیرو از نوع فشار بیان شد، به نوعی نشان‌دهنده فشار بر شیطان و همچنین بیانگر نیروی عدم توانایی او هستند.

در مقابل، مواردی که به‌وسیله نیروی فشار و انسداد بازنمایی شده‌اند و بیانگر عملکرد شیطان در گمراهی انسان هستند، می‌توانند به‌عنوان طرح‌واره نیروی توانایی مطرح شوند. برای مثال، در خطبه/۱۹۲، حضرت سردمداران فاسد را به‌مثابه لشکریان شیطان معرفی می‌کنند که به‌وسیله آن‌ها بر انسان‌ها غلبه می‌کند: «وَ جُنْدًا يَحْمِي صَوْلَ عَلَى النَّاسِ» «صال علی» به معنای تسخیر، حمله بر کسی و مغلوب کردن او بیان شده است (زمخشری، ۱۳۸۶: ۱۴۶؛ بستانی، ۱۳۷۵: ۵۴۵). نیروی توانایی در این فراز نشان می‌دهد

که شیطان از این قدرت برخوردار است که عده‌ای را در خدمت اهداف خود درآورد و به واسطه آن‌ها بر انسان‌ها تسلط یابد.

۲-۳-۱-۸. نیروی مسلط از بالا

طرح‌واره دیگری که در ساختار نیرو مشاهده می‌شود، اما در طبقه‌بندی ارائه‌شده توسط جانسون به آن اشاره نشده است، نیرویی مسلط و جهت‌مند از سمت بالا است که در قرآن کریم نیز در مفهوم‌سازی شیطان از آن بهره گرفته شده است (ر.ک، آبادی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۰۷) و در نهج‌البلاغه نیز مشاهده می‌شود. این مسئله نشان می‌دهد که متون دینی از قابلیت بالایی در توسعه نظریه‌های زبانی برخوردارند. در برخی از کاربردهای مفهوم شیطان در نهج‌البلاغه، مفاهیمی همچون «استیلا»، «سلطنت» و «استحواذ» در ترکیب با حرف اضافه «علی» بازنمایاننده این نیروی مسلط از بالا هستند. به عنوان نمونه، در خطبه/۵۰، حضرت از استیلاي شیطان بر دوستانش خبر می‌دهد: «هُنَالِكَ يَسْتَوْلِي الشَّيْطَانُ عَلَى أَوْلِيَائِهِ». واژه «استیلا» در لغت به معنای چیره و غالب شدن آمده است (شرقی، ۱۳۶۶: ۶۹۴/۴). در منابع سنتی برای حرف جر «علی» نه معنای مختلف ارائه شده است که «استعلاء و تسلط» به عنوان معنای اصلی ذکر شده‌اند (ابن‌هشام، ۱۳۷۸: ۱۹۰/۱-۱۹۱). ترکیب «علی» در معنای بر و روی با «یستولی» در این عبارت، نیرویی جهت‌مند و مسلط از بالا را توصیف می‌کند.

در تعبیری مشابه، در خطبه/۱۹۲، عملکرد شیطان بر اساس همین نیروی مسلط از بالا بازنمایی شده است: «اسْتَفْخَلَ سُلْطَانُهُ عَلَيْهِمْ». «استفحل» از ریشه [فَخَلَ] به معنای قوی شدن، شدت یافتن و سنگین کردن بیان شده است (جوهری، ۱۳۷۶: ۱۷۹۰/۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۳۷۸/۷). همچنین، «سلطان» در لغت به معنای قدرت و استیلا آمده است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۲۱۳/۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴۲۰). همانند نمونه قبل، در اینجا نیز ترکیب «علی» با «سلطان» نشان‌دهنده نیروی مسلط از بالا در عملکرد شیطان است.

شایان ذکر است که در قرآن، تسلط شیطان بر مؤمنان و کسانی که به خدا توکل می‌کنند، نفی شده است و این نیرو بی‌اثر قلمداد می‌شود. در مقابل، تسلط شیطان بر کسانی که تحت ولایت او قرار گرفته و به خدا شرک می‌ورزند، قابل مشاهده است (ر.ک: التحل/۹۹-۱۰۰).

۲-۳-۲. تحلیل طرح‌واره تعادل در مفهوم‌سازی شیطان

تعادل وضعیتی است که انسان آن را مستقیماً از تجربه جسمانی خود به صورت تعادل حرکتی و تعادل توازن نیروها ادراک می‌کند. حالات و وضعیت‌های مثبت با حفظ یا بازیابی تعادل و مفاهیم منفی با بی‌تعادلی مفهوم‌سازی می‌شوند (جانسون، ۱۳۹۷: ۱۴۵-۱۴۶).

در خطبه/۱ «ثُمَّ أَسْكَنَ سُبْحَانَهُ آدَمَ ذَاراً أَرْغَدَ فِيهَا عَيْشُهُ وَ آمَنَ فِيهَا مَحَلَّتُهُ وَ حَذَرَهُ إِبْلِيسُ وَ عَدَاوَتُهُ» حضرت ضمن تشریح رویارویی نخست شیطان و آدم، او را از دشمنی ابلیس بر حذر داشته و آن را موجودی معرفی می‌کند که تعادل و سکون را از انسان سلب کرده و به دشمنی با او می‌پردازد. عداوت به عنوان فعلی از افعال ابلیس است، که به معنای تجاوز، از حد گذراندن و طغیان بیان شده است (راغب

اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۲۰؛ مصطفوی، ۱۴۳۰: ۱۷۰/۷). تجاوز و طغیان، تعادل و ثبات را از دیگران سلب کرده و در این بیان شیطان عامل برهم زنده تعادل معرفی شده است.

امیرالمؤمنین علی (ع) در نهج البلاغه می‌فرماید: «اتَّخَذُوا الشَّيْطَانَ لِأَمْرِهِمْ مَلَكَ» (خطبه/۷). منحرفان، شیطان را معیار کار خود گرفتند و به چگونگی نفوذ شیطان در آن‌ها اشاره دارد و اینکه خود انسان با اختیار خود اجازه این نفوذ را می‌دهد و شیطان را ملاک امور خود قرار می‌دهد. «ملاک» به معنای چیزی یا کسی است که به آن اعتماد می‌شود (طریحی، ۱۳۷۵: ۲۹۴/۵). وقتی کسی به دیگری اعتماد کند، ممکن است او را به‌عنوان سرپرست خود بپذیرد و به او در همه امورش تکیه کرده و مرکز توجهات خود قرار دهد. این تکیه ممکن است سبب تعادل در زندگی و قرار گرفتن در مسیر صحیح شود؛ اما اگر این تکیه‌گاه غلط باشد، باعث برهم خوردن تعادل زندگی انسان خواهد شد. منحرفان در انتخاب تکیه‌گاه خود، شیطان را ملاک قرار داده‌اند که همین امر، عامل برهم خوردن تعادل و عدم ثبات در زندگی آن‌ها خواهد شد.

در ادامه می‌فرماید: «فَرَكِبَ بِهِمُ الزَّلَّلُ» (خطبه/۷). در این عبارت، حضرت با واژه «زلل» عدم تعادل در انسان گمراه را تبیین می‌کند که با سوارشدن بر مرکب گمراهی، دچار لغزش‌هایی شده که باعث عدم تعادل ایشان می‌شود. «زلل» از ماده [زلل] در لغت به معنای لغزیدن و تکان خوردن بیان شده است (مصطفوی، ۱۴۳۰ ق: ۳۵۸/۴؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۳۸۷/۵). وضعیت تعادل در تجربه جسمانی انسان، مطلوب و دارای ارزش مثبت است؛ اما در این تعبیر، حضرت پیروی از شیطان را وضعیتی توصیف می‌کند که برهم‌زننده تعادل است و در آن انسان دچار لغزش و سقوط خواهد شد.

شیطان به‌عنوان یک صفت در نامه/۴۴ به معاویه نسبت داده شده است. در این نامه، حضرت خطاب به زیاد/بن ابیه وی را نسبت به معاویه و خوی شیطانی او هشدار می‌دهد: «وَقَدْ عَرَفْتُ أَنَّ مُعَاوِيَةَ كَتَبَ إِلَيْكَ يَسْتَرْزِلُ لُبَّكَ...» در این نامه نیز از تعبیر «يَسْتَرْزِلُ» بهره گرفته شده است تا عملکرد معاویه را به‌عنوان فردی که برهم‌زننده تعادل است، بر مبنای طرح‌واره تعادل مفهوم‌سازی نماید.

از دیگر مفاهیم نسبت داده شده به شیطان، مفهوم «استفزاز» است: «فَاخَذُوا عِبَادَ اللَّهِ... أَنْ يَسْتَفْزِرُكُمْ بِنِدَائِهِ وَأَنْ يُجْلِبَ عَلَيْكُمْ بِحِيلِهِ وَرَجْلِهِ» لغویان معنای این ماده را ترس، عدم طمأنینه و اضطراب دانسته‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۵۲/۷؛ جوهری، ۱۳۷۶: ۸۹۰/۳). این مفهوم نیز شیطان را بر مبنای طرح‌واره تعادل، عامل برهم‌زننده تعادل روحی مفهوم‌سازی می‌کند.

مفهوم «فتنه» دیگر مفهومی است که بر مبنای طرح‌واره تعادل شیطان را عامل برهم‌زننده تعادل معرفی می‌کند. حضرت در خطبه ۱۲۱ شیطان را عامل فتنه معرفی کرده‌اند: «وَيُعْطِيكُمْ بِالْجَمَاعَةِ الْفُرْقَةَ وَبِالْفُرْقَةِ الْفِتْنَةَ» (خطبه/۱۲۱). اصل ماده [فتن] به معنای آن چیزی است که موجب اختلال و اضطراب می‌شود (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۲۳/۹). از این رو، از نگاه حضرت، شیطان عامل تفرقه و اضطراب و به عبارتی، از میان برنده تعادل و ثبات در حیطه روابط میان انسان معرفی شده است.

مفهوم «نزغ» مفهومی دیگر است که به شیطان نسبت داده شده است. در خطبه/۱۹۲، حضرت خطاب به مردم از ایشان می‌خواهد عصبیت‌ها و کینه‌جویی‌ها را خاموش کنند، چرا که این‌ها از نزعات شیطان‌اند: «فَاطْفُوا مَا كَمَنَّ فِي قُلُوبِكُمْ مِنْ نِيرَانِ الْعَصْبِيَّةِ وَ أَحْقَادِ الْجَاهِلِيَّةِ فَإِنَّمَا... مِنْ خَطَرَاتِ الشَّيْطَانِ وَ نَحْوَاتِهِ وَ نَزْعَاتِهِ...». همان‌گونه که پیشتر بیان شده نزغ در لغت معانی اختلاف‌افکنی، تحریک و تشویق به گناهان و القای شر و فساد ذکر شده است؛ شیطان به واسطه دشمنی بین افراد اختلاف افکنده و آن‌ها را در کینه‌توزی و تعصبات شدید نگه می‌دارد. فردی که گرفتار تعصب است و گرایش شدید به یک باور خاص دارد، بی‌تردید در رفتار و افکار از عدم تعادل برخوردار خواهد بود و حاضر است به هر قیمتی دیدگاه خود را حفظ یا تحمیل کند. همچنین، کینه به‌عنوان نوعی احساس نفرت و دشمنی در طولانی‌مدت، فرد را از تعادل خارج می‌سازد و آرامش و ثبات عاطفی را از او سلب می‌کند. این مسئله نه تنها در زمینه فردی، بلکه در زمینه اجتماعی نیز آثار سویی به دنبال دارد و منجر به خشونت و نزاع‌های جمعی و در پی آن، از بین رفتن تعادل و ثبات در جامعه خواهد شد. مشابه همین مسئله، یعنی دوری از نزغ شیطان، در خطبه/۱۲۱ نیز شاهدیم.

در خطبه/۱۹۲ با ترسیم صحنه نبرد شیطان و سپاهیان‌ش و هجومشان به انسان، ضمن تصویرسازی از یک فضای ناامن و القای ترس به مخاطب می‌فرماید: «وَ أَجْلَبَ بَحْلِهِ عَلَيْكُمْ وَ قَصَدَ بِرَجْلِهِ سَبِيلَكُمْ يَفْتَنُكُمْ بِكُلِّ مَكَانٍ وَ يَضْرِبُونَ مِنْكُمْ كُلَّ بَنَانٍ...» ابلیس فرماندهی گروهی را به عهده دارد که با کمک لشکرش سعی در به دام انداختن و شکار انسان دارد و پس از تسلط بر انسان، انگشتان او را قطع می‌کند: «يَضْرِبُونَ مِنْكُمْ كُلَّ بَنَانٍ». در توضیح این فعل، قطع انگشتان اگر در مورد دست‌ها باشد، سبب می‌شود که انسان از انجام غالب کارها ناتوان شود، زیرا هر کاری ابزاری لازم دارد و ابزار کار دست، انگشتان می‌باشد؛ و اگر انگشتان پا باشد، تعادل انسان را به هنگام راه رفتن بر هم می‌زند. به عبارت دیگر، عملکرد شیطان برهم‌زننده تعادل بیان شده است.

۲-۳-۳. تحلیل طرح‌واره حجم در مفهوم‌سازی شیطان

همان‌گونه که ذکر شده طرح‌واره حجم به چارچوب شناختی مؤثر است که به درک ما از فضا و روابط سامان می‌بخشد، این طرح‌واره شامل تصور مفاهیم به صورت رابطه‌ای «درون-بیرون» یا «ظرف-مظروف» است. در نهج البلاغه حضور این طرح‌واره در خصوص مفهوم‌سازی عملکرد شیطان قابل تأمل است، در نامه دهم حضرت خطاب به معاویه می‌فرماید: «فَإِنَّكَ مُتَرَفٌّ قَدْ أَخَذَ الشَّيْطَانُ مِنْكَ مَأْخَذَهُ وَ بَلَغَ فِيكَ أَمْلَهُ وَ جَرَى مِنْكَ مَجْرَى الرُّوحِ وَ الدَّمِ» حضرت در آغاز نامه بعد از حمد الهی و اشاره به زودگذر بودن دنیا، به معاویه می‌فرماید: که تو به خاطر رفاه زیادی مترف شده‌ای، در کلام حضرت شیطان همانند مظروفی، وجود معاویه را اشغال کرده «أَخَذَ الشَّيْطَانُ مِنْكَ مَأْخَذَهُ» و در رگ‌های او مانند خون، جریان یافته است؛ از این جهت، از عبارت «جَرَى مِنْكَ مَجْرَى الرُّوحِ وَ الدَّمِ» بهره برده شده تا این مفهوم را برساند که شیطان مانند مظروفی (خون)، رگ‌های معاویه را به مانند یک ظرفی، اشغال کرده است. مفهوم‌سازی شیطان به صورت مظروف و به مثابه خون در رگ‌های فرد به نوعی بیانگر این مهم است که فردی چون معاویه تا

جایی پیش می‌رود که شیطان جزء مهمی از درونش می‌شود و همان‌گونه که خون جاری در رگ‌ها جزئی جدایی‌ناپذیر در بدن انسان و ضروری حیات است، شیطان نیز از نظر عملکردی قادر به نفوذ درون انسان است، به‌گونه‌ای که وجود فرد را احاطه کرده و وی را تحت تسلط خویش درمی‌آورد و فردی که مسخر شیطان شده است بدون او قادر به ادامه حیات نیست، چرا که در رفتار، افکار، تصمیم‌گیری‌ها و احساسات محصور شیطان شده است.

در بیان دیگر حضرت نفوذ شیطان در انسان و سپس عملکرد او آن بیان می‌دارند: «فَنَظَرَ بِأَعْيُنِهِمْ وَ نَطَقَ بِأَلْسِنَتِهِمْ» (خطبه/۷) در اینجا انسانی که از ویژگی‌های منفی برخوردار است؛ به مثابه ظرف است و شیطان، مظلومی است که وجود او را در بر گرفته و به خاطر شدت اتحاد و امتزاج با او، با چشم او می‌نگرد و با زبان او سخن می‌گوید. گویا ظرف و مظلوم، یکی می‌شوند. همسو با این عبارت در خطبه/۱۹۲ در خصوص ابلیس آمده است «و دُخِلَ فِي عَيْنَيْهِ» در چشم‌هایشان داخل گردد. در این فراز چشم‌ها به‌مانند ظرف عمل کرده به‌طوری که ابلیس همانند مظلومی، داخل چشم‌ها می‌شود و ظرف چشم آنها را اشغال کرده تا دنیا را در نظرشان جلوه کرده و زیبا نشان دهند.

حضرت در ترسیم عملکرد شیطان، او را به‌عنوان موجودی معرفی می‌کند که قادر است از طریق حواس انسان در او نفوذ کند و در ظرف بدن انسان قرار گیرد و بر رفتار و گفتار او تسلط یابد. شیطان با تسلط بر چشم و زبان، به‌عنوان دو عضو بسیار تأثیرگذار در ارتباطات انسانی، بر قوای ادراکی انسان احاطه یافته و از نظر عملکردی او را به سمت گناه سوق می‌دهد. هرچه این نفوذ عمیق‌تر باشد، توانایی انسان در مواجهه با آن کمتر خواهد بود.

چشم انسان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین حواس، نقشی اساسی در درک ما از جهان خارج دارد. هر آنچه از دریچه چشم وارد ذهن می‌شود، می‌تواند تأثیر عمیقی بر فرد داشته باشد. در بیان حضرت، نفوذ شیطان درون انسان و احاطه بر چشم او، بیانگر این است که شیطان با نفوذ در چشم انسان و تسلط بر این قوای ادراکی، او را به‌سوی نگاه‌های حرام و ندیدن نعمت‌های الهی سوق می‌دهد و زمینه عادی‌سازی و تضعیف اراده او در اجتناب از این گناهان را فراهم می‌سازد. همچنین، زبان به‌عنوان ابزار ارتباطی، زمانی که در اختیار شیطان قرار گیرد، زمینه‌ای برای نشر گناهان زبانی چون غیبت، تهمت و فتنه‌انگیزی خواهد بود.

۲-۳-۴. تحلیل طرح‌واره حرکت در مفهوم‌سازی شیطان

حرکت به‌عنوان بنیادی‌ترین تجربه زندگی انسان، موضوعی است که به‌طور مکرر در تجربیات انسانی تکرار می‌شود و مبنایی برای مفهوم‌سازی قرار می‌گیرد. در نهج‌البلاغه نیز به مفهوم‌سازی عملکرد شیطان در گمراهی و انحراف افراد پرداخته شده است. همان‌طور که در بخش مفهوم‌شناسی ابلیس و شیطان اشاره شد، ابلیس نام خاصی است که به یکی از افراد جن اطلاق می‌شود که به دلیل سرپیچی از دستورات الهی، از درگاه الهی طرد و به صفت شیطان متصف شده است. تنزل مقام ابلیس از درگاه الهی به دلیل تکبر و اظهار بزرگی در برابر خداوند متعال از طریق طرح‌واره مسیر، در خطبه/۱۹۲ مفهوم‌سازی شده

است: «أَلَا تَرَوْنَ كَيْفَ صَغَّرَهُ اللَّهُ بِتَكْبَرِهِ وَ وَضَعَهُ بِتَرْفُّعِهِ، فَجَعَلَهُ فِي الدُّنْيَا مَذْخُورًا». در اینجا، «مدحوراً» به معنای طرد و راندن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۰۸؛ فراهیدی، ۱۴۰۹: ۱۷۷/۳). ابلیس پس از طرد از درگاه الهی قسم یاد کرد که همه انسان‌ها را به گمراهی و غوایت کشاند: «فَقَالَ رَبِّ إِنِّي لَأُزَيِّنُ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (خطبه/۱۹۲) «غوایت» به معنای هدایت به شر، فساد و رفتن به هلاکت است (مصطفوی، ۱۴۳۰: ۳۲۹/۷؛ قرشی، ۱۳۷۱: ۱۳۱/۵). تمایز «غوایت» از «ضالالت» در این است که در غوایت علاوه بر گمراهی، تأکید بر بی‌هدف بودن و ناشناخته بودن مقصد نیز وجود دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۱۶۳/۱۲) در این بیان، طرح‌واره مسیر مشاهده می‌شود که مقصد آن نامشخص است.

در دو تعبیر دیگر، حضرت در توصیف شیطان به دو ویژگی «غوایت» و «ضالالت» اشاره کرده‌اند: «الشَّيْطَانُ الْمُغْوِي» (نامه/۳) و «الشَّيْطَانُ الْمُضِلُّ» (حکمت/۳۳۳). در هر سه عبارت، عملکرد شیطان بر مبنای طرح‌واره مسیر با مقصد نامشخص مفهوم‌سازی شده است، به‌طوری‌که در ابتدا شیطان انسان را از مسیر بندگی الهی به گمراهی می‌کشاند و از مقصد دور می‌سازد (ضالالت) و سپس او را بی‌هدف و فاقد مقصد می‌کند (غوایت). در همین راستا، عملکرد شیطان در گمراه کردن افراد و هموار کردن مسیر گمراهی از طریق طرح‌واره مسیر مفهوم‌سازی شده است: «إِنَّ الشَّيْطَانَ يُسَيِّ لَكُمْ طُرُقَهُ» (خطبه/۱۲۱) و «وَعَلَّمُوا أَنَّ الشَّيْطَانَ إِنَّمَا يُسَيِّ لَكُمْ طُرُقَهُ لِيَتَّبِعُوا عَقِبَهُ» (خطبه/۱۳۸).

همسو با این موارد، حضرت می‌فرماید منحرفان در پی اطاعت از شیطان، وارد راه‌هایی شدند که شیطان برایشان مشخص کرده بود و هدف و مقصدی را پیمودند که او مقرر کرده بود: «أَطَاعُوا الشَّيْطَانَ فَسَلَكُوا مَسَالِكَهُ» (خطبه/۲). از این رو می‌توان گفت که در عبارات مذکور، پذیرش امر شیطان و تبعیت از او هر دو بر مبنای طرح‌واره مسیر مفهوم‌سازی شده است.

در مسیری که شیطان در برابر انسان قرار می‌دهد، هرچند به‌ظاهر توسط خود شیطان هموار جلوه داده می‌شود، اما به‌یقین با خطراتی همراه است. حضرت در هشدار به افراد در این زمینه می‌فرماید: «وَاتَّقُوا مَدَارِجَ الشَّيْطَانِ وَ مَهَابِطَ الْغُدُوَانِ» (خطبه/۱۵۱) و این مسیر را پرخطر و ناامن معرفی می‌کند. منظور از «مدارج الشَّيْطَانِ» راه‌ها و پله‌های شیطان است (ابن میثم، ۱۴۰۴: ۴۱۷/۳)، مسیری که با حرکت رو به بالا مفهوم‌سازی شده و در پی آن بالا رفتن، امکان سقوط و نابودی را نیز در پی دارد که حضرت از آن پرهیز می‌دهد.

در این گمراهی، گاهی انسان به‌مثابه مرکبی در نظر گرفته می‌شود که شیطان افسار او را در دست گرفته و به سمت گمراهی می‌کشاند: «اتَّخَذَهُمْ إِبْلِيسُ مَطَايَا ضَلَالٍ» (خطبه/۱۹۲). واژه «مَطَايَا» در لغت به شتری که ساربان سوار می‌شود، یا مرکب سواری اطلاق می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۷۱؛ زمخشری، ۱۳۸۶: ۷۲). شیطان درصدد است انسان را به تاریکی‌های جهالت و در پرتگاه هلاکت فرو ببرد: «حَتَّى أَغْنَقُوا فِي حَنَادِسِ جَهَالَتِهِ، وَ مَهَاوِي ضَلَالَتِهِ، ذُلًّا عَنْ سَبَاقِهِ سُلُوسًا فِي قِيَادِهِ» (خطبه/۱۹۲). در همین راستا، حضرت در نامه‌های ۳۲، ۴۸ و ۵۵ خطاب به معاویه بیان می‌دارد که افسار خود را از شیطان بازگیر: «فَاتَّقِ اللَّهَ يَا مُعَاوِيَةُ فِي نَفْسِكَ وَ جَاذِبِ الشَّيْطَانَ قِيَادَكَ»؛ «... وَ يَنْدُمُ مَنْ أَمَكَّنَ الشَّيْطَانَ مِنْ قِيَادِهِ فَلَمْ

يُجَادِبُهُ؛ «فَاتَّقِ اللَّهَ فِي نَفْسِكَ وَ نَارِجِ الشَّيْطَانِ قِيَادَكَ». عملکرد شیطان در این بیانات بر مبنای طرح‌واره‌های نیرو و مسیر مفهوم‌سازی شده است، به این صورت که شیطان افسار انسان را به دست گرفته، او را به‌سوی خود کشانده و مسیر گمراهی هدایت می‌کند (جذب، قیادت)، به‌گونه‌ای که انسان از خود اختیار و کنترلی ندارد.

حضرت در تعبیر متفاوتی از تعابیر پیشین در تشریح عملکرد پنهانی و نفوذ شیطان در خطبه/۷ می‌فرماید؛ شیطان در قلب انسانی که اختیار خود را به او واگذار کرده، تخم می‌گذارد. در واقع، قلب انسانی که تحت تسلط شیطان قرار گرفته است، به‌مثابه مکانی برای تخم‌گذاری شیطان مفهوم‌سازی شده است: «فَبَاصٌ وَ فَرَّخٌ فِي صُدُورِهِمْ». در ادامه، این تخم‌ها به جوجه تبدیل می‌شوند و فرایند رشد آن‌ها در بیان حضرت از طریق طرح‌واره مسیر مفهوم‌سازی شده است: «وَذَبٌّ وَ دَرَجٌ فِي حُجُورِهِمْ» کلمه «ذَبٌّ» به معنای آرام راه رفتن و در حرکت نفوذی آرام آب مانند به کار می‌رود (جوهری، ۱۳۷۶: ۱۰۶۸/۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۵۴). در مقابل، «دَرَجٌ» به حرکتی قوی‌تر از «ذَبٌّ» اطلاق می‌شود، حرکتی مشابه حرکات مختصر کودکان در دامن مادر و آغوش پدر (مکارم شیرازی، ۱/۱۳۸۶: ۴۶۱).

استفاده از افعال حرکتی که بر حرکت‌های آرام دلالت دارند، نشان‌دهنده این است که عملکرد شیطان در گمراهی افراد یک‌باره اتفاق نمی‌افتد، بلکه شیطان با حرکتی تدریجی و آرام، گام‌به‌گام انسان را از مقصد حقیقی دور می‌سازد تا جایی که موجود رشد کرده در سینه‌اش تبدیل به شیطانی می‌شود که در تمام اعضای انسان -چشم، گوش، زبان- نفوذ می‌کند.

۳. نتیجه‌گیری

این پژوهش با استفاده از روش تحلیلی-توصیفی و مبتنی بر متون نهج‌البلاغه، به بررسی طرح‌واره‌های تصویری مرتبط با مفهوم شیطان پرداخته است. در این راستا، ۲۲ خطبه، ۱۳ نامه و دو حکمت با محوریت تعابیر شیطان استخراج شده و با تحلیل معنایی، نقش شیطان به‌عنوان عامل گمراهی انسان مورد واکاوی قرار گرفت، بهره‌گیری از طرح‌واره‌های تصویری به‌عنوان تجربیات بدنمند در مفهوم‌سازی مفاهیم انتزاعی، ضمن آنکه فهم این حوزه را برای مخاطب تسهیل می‌کند، قادر است بسته به نوع طرح‌واره در انسان حال ترغیب یا بازدارندگی ایجاد کند، بی‌شک مطالعه شیطان با ابزار طرح‌واره‌های تصویری و ملموس ساختن این مفهوم انتزاعی در بیانات علوی می‌تواند در اعمال و رفتار انسان از نقش بازدارنده برخوردار باشد.

یافته‌ها حاکی از آن است که طرح‌واره‌های مختلفی چون نیرو و انواع آن، تعادل، حجم و حرکت در مفهوم‌سازی شیطان مؤثرند و انسان قادر است از طریق تجربیات بدنمند خود در تعامل با محیط به شناخت مفهوم شیطان و عملکرد وی دست یابد:

در بیانات علوی طرح‌واره نیرو از نوع فشار از دو جنبه بررسی شد، نخست، نیروی فشاری که بر شیطان وارد می‌شود و موجب طرد او از درگاه الهی می‌گردد. دوم، نیرویی که شیطان بر انسان‌ها وارد

می‌کند و باعث برهم زدن تعادل اجتماعی و ایجاد فتنه می‌شود. برخی اعمال انسانی، مانند شهادتین، می‌توانند نیروی شیطانی را خنثی کنند و شیطان را دور سازند.

غوايت و ضلالت از عملکردهای شیطان در گمراه کردن انسان و تغییر مسیر او از راه حقیقی به شمار می‌رود این مفاهیم به بی‌هدف شدن انسان، انحراف از مسیر حقیقی و گم شدن وی و به مقصد نرسیدن اشاره دارند و شیطان با تغییر مسیر انسان، او را از عبادت و شناخت خداوند دور می‌کند، این عملکرد شیطان بر مبنای طرح‌واره نیرو از نوع تغییر مسیر مفهوم‌سازی شده است و به‌وضوح بیانگر نقش منفی شیطان در ذهن انسان است.

انسداد یا مانع، ساختاری از نیرو است که انسان را در تعامل با اجسام یا افراد به چالش می‌کشد و او را مجبور می‌کند مسیر خود را تغییر دهد یا از ادامه مسیر بازگردد. در بیانات حضرت، شیطان به‌عنوان مانع در دست‌یابی به امور نیک معرفی‌شده و نشان می‌دهد که او مانع از شنیدن سخنان حق و نصایح حق است.

بر مبنای طرح‌واره حذف مانع حضرت بیان می‌کند که اطاعت از خداوند می‌تواند موانع بندگی را برطرف کرده و به‌عنوان مانعی در برابر نفوذ شیطان عمل کند، به‌عبارت‌دیگر این طرح‌واره تأثیر شیطان بر گمراهی انسان را به اهمیت جلوه می‌دهد.

طرح‌واره جذب بیانگر عملکرد شیطان در کشاندن افراد به‌سوی گمراهی است، در فراخوانی صورت گرفته توسط شیطان، گمراهان به‌سوی شیطان گرایش می‌یابند و جذب شیطان می‌شوند.

نیروی متقابل به تعامل دو نیروی معین که به یکدیگر فشار وارد می‌کنند، اشاره دارد و در مفاهیم انتزاعی مانند تقابل حق و باطل قابل مشاهده است. در نهج‌البلاغه، ابلیس به‌عنوان دشمن و نیرویی در مقابل انسان معرفی‌شده و با هشدار نسبت به خطراتش، تأکید می‌شود که او دوری شود، تجربه نامطلوب انسان از وجود نیروی متقابل در تعامل با محیط می‌تواند درک روشن‌تری از عملکرد شیطان به مخاطب ارائه کند.

طرح‌واره توانایی به‌نوعی در ارتباط با مانع و تغییر مسیر قابل ارزیابی هستند، در بیانات حضرت هم شاهد نیروی توانایی در مفهوم‌سازی عملکرد شیطان در هنگام چیره شدن بر افراد هستیم و هم نیرو عدم توانایی در برابر شقاوت و بدبختی که پس از سرپیچی از امر الهی بر اون مستولی شد.

نیروی مسلط و جهت‌مند از بالا- به‌عنوان نیرویی که جز دسته‌بندی‌های ارائه‌شده توسط جانسون ذکر نشده اما به دلیل غنای متن نهج‌البلاغه در این متن قابل‌دستیابی است - نشان‌دهنده توانایی شیطان در استیلای بر افرادی است که به او وابسته‌اند. مفاهیمی، مانند «استیلا» و «سلطنت»، با ترکیب حرف اضافه «علی» نیروی مسلط از بالا را توصیف می‌کنند؛ درحالی‌که تسلط شیطان بر مؤمنان نفی‌شده و او تنها بر کسانی که به خدا شرک می‌ورزند، قدرت دارد. لازم به ذکر است هشت نوع بررسی‌شده در خصوص اقسام طرح‌واره نیرو، نیروی فیزیکی نیستند بلکه بر مبنای تعامل حسی حرکتی انسان در محیط در زبان برای مفهوم‌سازی مفاهیم انتزاعی بازنمود یافته‌اند.

تعادل به عنوان وضعیت مطلوبی است که انسان آن را از تجربیات جسمانی خود درک می کند و بی تعادلی به مفاهیم منفی مرتبط می شود. در نهج البلاغه، شیطان به عنوان عاملی معرفی می شود که تعادل و سکون را از انسان سلب می کند و عداوت او منجر به عدم تعادل می شود. حضرت تأکید می کند که اعتماد به شیطان می تواند منجر به برهم خوردن تعادل زندگی انسان گردد. مفاهیمی مانند «استفزاز» و «فتنه» نیز نشان دهنده نقش شیطان در ایجاد اختلال و اضطراب در روحیه انسان ها هستند. در نهایت، شیطان با تحمیل تعصب و دشمنی، نه تنها تعادل فردی بلکه ثبات اجتماعی را نیز تهدید می کند.

بر مبنای طرح واره حجم، شیطان به مثابه مظلومی مفهوم سازی می شود که در عمق جان انسان نفوذ می کند و از طریق حواس انسان، به ویژه چشم و زبان، بر افکار و احساسات انسان تسلط یافته و او را به سمت گناهان سوق دهد.

حرکت به عنوان تجربه ای بنیادی که لازمه بقای انسان است در مفهوم سازی بسیاری از مفاهیم انتزاعی بکار گرفته شده است از جمله عملکرد شیطان در ضلالت و غوایت انسان، بر مبنای این مقوله شیطان انسان را از مسیر بندگی الهی منحرف کرده و به راه های خود می کشاند و زمینه گمراهی، دور شدن از مقصد یا گم شدن آن را فراهم می آورد، لازم به ذکر است عملکرد شیطان به صورت تدریجی و آرام، موجب انحراف انسان از مقصد حقیقی می شود.

بررسی صورت گرفته از این دو مفهوم ابلیس/شیطان حاکی از آن است، در مواردی که بیان ماجرای سجده بر حضرت آدم (ع) مطرح است در کلیه موارد با تعبیر ابلیس مواجه ایم، مشابه قرآن کریم؛ اما در غیر این موارد حضرت هم از تعبیر شیطان بهره گرفته اند و گاه از تعبیر ابلیس، وجود طرح واره های مشترک در مفهوم سازی این دو مفهوم این مسئله را به ذهن متبادر می سازد که در نهج البلاغه این دو مفهوم را مترادف یکدیگر در نظر گرفته شده اند.

منابع

- قرآن کریم.
- آبادی، فاطمه و فتاحی‌زاده، فتحیه (۱۴۰۰). کاربرد معناشناسی تاریخی در تحلیل معنای شیطان و ابلیس در قرآن و نقد آرای لغت‌شناسان کلاسیک. فصلنامه علمی جستارهای زبانی، شماره ۶، ۵۳۳-۵۶۵.
<http://dx.doi.org/10.52547/LRR.12.6.17>
- آبادی، فاطمه، فتاحی‌زاده، فتحیه و افراشی، آریتا (۱۴۰۰). مفهوم‌سازی تأثیر شیطان/ ابلیس در نظام هدایت/ ضلالت بر مبنای مقوله حرکت در قرآن کریم: رویکرد شناختی. فصلنامه علمی زبان‌پژوهی دانشگاه الزهر/ (س)، شماره ۴۰، ۲۵۷-۲۸۵.
<https://doi.org/10.22051/jlr.2020.32384.1897>
- آبادی، فاطمه، فتاحی‌زاده، فتحیه و افراشی، آریتا (۱۴۰۱). تحلیل تأثیر طرح‌واره نیرو در مفهوم‌سازی شیطان در قرآن کریم: رویکرد شناختی. فصلنامه علمی مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، شماره ۱، ۸۹-۱۱۵.
<https://doi.org/10.22034/isqs.2022.38709.1852>
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱۴۰۴ق). شرح نهج‌البلاغه. مصحح: محمدابوالفضل ابراهیم. قم: آیة‌الله مرعشی نجفی.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۰). لسان العرب. چاپ سوم، بیروت: دار صادر.
- ابن‌میثم، میثم‌بن‌علی (۱۳۷۹ق). اختیار مصباح‌السالکین یا شرح نهج‌البلاغه. تهران: دفتر نشر.
- ابن‌هشام الانصاری، عبدالله (۱۳۷۸ق). مغنی‌البیب. طهران: مؤسسه الصادق.
- ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ق). تحذیب‌اللغة. چاپ اول. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- افراشی، آریتا (۱۳۹۵). مبانی معناشناسی شناختی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بستانی، فوادافرام (۱۳۷۵ش). فرهنگ ابجدی. چاپ دوم. تهران: اسلامی.
- جانسون، مارک (۱۳۹۷). بدن در ذهن: مبنای جسمانی معنا، تخیل و استدلال. ترجمه جهان‌شاه میرزایی. تهران: نشر آگاه.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۸). تسنیم. محقق: محمدحسین الهی‌زاده، قم: اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة. تصحیح: احمد عبد الغفور عطار. بیروت: دارالعلم للملایین.
- راغب‌اصفهان‌ی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. تصحیح: صفوان عدنان داوودی. دمشق: دارالقلم.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۳۸۶ش). مقدمه الادب. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی.
- شرقی، محمدعلی (۱۳۳۶ش). قاموس نهج‌البلاغه. چاپ اول. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- شهبازی، علی اصغر و شیخی، علیرضا (۱۴۰۰). تحلیل شناختی اقسام طرح‌واره‌های تصویری امثال در نهج‌البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۹(۳۵)، ۱۹-۳۵.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2021.23986.2643>
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۰۸۵ق). مجمع‌البحرین. تحقیق: احمد حسینی‌اشکوری. تهران: مرتضوی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). العین. چاپ دوم. قم: هجرت.

- فیروزآبادی، محمدبن یعقوب (۱۴۱۵). قاموس الحیظ. چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱ش). قاموس قرآن. چاپ ششم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کوچش، زولتان (۱۳۹۵). زبان، ذهن، فرهنگ. ترجمه: جهانشاه میرزاییگی. تهران: نشر آگاه.
- لیکاف، جرج و جانسون، مارک (۱۳۹۶). استعاره‌هایی که با آن زندگی می‌کنیم. ترجمه: هاجر آقاابراهیمی. تهران: علم.
- مرادیان قبادی، علی اکبر (۱۴۰۰). تحلیل مفهوم شیطان در خطبه هفتم نهج البلاغه براساس نظریه آمیختگی مفهومی. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۹(۳۴)، ۵۱-۲۱.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2021.24033.2654>
- مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ش). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. بی‌جا: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). پیام امام/امیرالمؤمنین علیه السلام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- Saeed, J. I. (2013). *Semantics*, 3rd. Wiley-Blackwell: Oxford.